

УДК 1:167:168.522(09)"19"

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАТІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОРІЧЧЯ: КОРЕКТИВИ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ

Надія Гапон

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна, haronpp@franco.lviv.ua*

Висвітлено важливі загальнотеоретичні питання, пов'язані з ґендерною проблематикою. Філософський аналіз розвитку знання про ґендер здійснено через різноманітні значення, символи, явища, соціокультурні вияви, які відображені у соціально-гуманітарному дискурсі минулого та сьогодення. Інтердисциплінарність соціально-гуманітарного дискурсу дає змогу розглянути нові репрезентації (концепції, підходи) ґендеру в історії, соціології, психології, а також культурологічні, психологічні репрезентації тощо.

Ключові слова: ґендер, дискурс, раціоналізм, ірраціоналізм, постмодерна філософія, нарратив.

У двадцятому сторіччі в межах постмодерністської науки зароджувалось розуміння того, що попереднє філософське знання продукувало деяку одномірну картину світу. Вона передбачала наявність незалежної та об'єктивної істини, яка давала змогу людині досягати певного загального блага. Саме в цю філософську картину світу „вписувались” уявлення про розум статі у просвітницькому метанаративі. Останній поставив теоретичні акценти, які мали засягнути значення для стереотипного міркування про ґендер. “Розум”, “знання”, “істина” ґрунтувалися на “епістемологічній ясності”, що передбачала виокремлення жіночого ґендеру як “іншого” (альтернативного або маргінального). Ситуація маргінальності посилювалася раціоналістською науковою площиною досліджень інтелекту.

Подолання дихотомності наукового пізнання, на зразок “гуманітарне-природне”, “духовне-тілесне”, “культурне-спадкове”, “раціональне-афективне” було спробою відшукати цілісну картину буття, важливим виміром якого є чоловічий/жіночий світ. У межах наукового раціоналізму ґендерне бачення світу було усічене. У цьому сенсі раціоналізм виявляється не більше, ніж підступною стежкою, яка губиться десь у глибині дрімучого лісу. Саме так висловився Гайдеґер в одному із своїх есеїв (“Holzweg”) про модерністську картину світу. Тому сучасний дослідник вимушений, навіть просто зобов'язаний, працювати без опори на окремі, колись жорсткі, універсальні та авторитетні принципи, які вважались фундаментом людського життя. Хоча це не означає, що він має вибирати між раціональністю та ірраціональністю, духовністю та тілесністю тощо. Дихотомність мислення, його опозиційність поступово відходить на периферію дослідницької свідомості. Постмодерністська ситуація в науці була покликана привести до такої переорієнтації “фундаментальних” наукових досліджень, які змогли б наблизитись до розв'язання найактуальніших проблем сучасної людини.

Наприкінці ХХ сторіччя питання переорієнтації наукових досліджень широко дискутувалося представниками соціально-гуманітарних наук: філософами, соціологами, психологами, істориками тощо. У закордонних та вітчизняних наукових дослідженнях Дж. Флекс, Дж. Батлер, А. Усманової, О. Ярської-Смірної, І. Жерьобкіної та інших було розглянуто значущість ґендерних досліджень та зауважено окремі труднощі входження ґендерного знання в академічний дискурс. У даній статті автор опирається на філософсько-історичну працю Н. Пушкарьової [6],

присвяченій ґендерному аспекту в історичних дослідженнях 90-х років ХХ ст. та емпіричне дослідження О. Іванової [4] особливостей ґендерної пам'яті. Багатий фактичний матеріал, наведений у зазначених працях, дозволив узагальнити розрізнені наукові позиції зазначених авторів.

Мета статті – розглянути перспективи соціально-гуманітарного знання (історії, філософії, психології, соціології тощо), які відкриваються із розвитком міждисциплінарних ґендерних досліджень. Зокрема, потрібно з'ясувати такі питання: чи спроможна традиційна, раціоналістська методологічна площина забезпечити відображення реалій людського та соціального світу? Як зміни в постмодерністичній науці, пов'язані з формуванням ірраціоналістської методологічної площини, вплинули на ріст міждисциплінарних ґендерних досліджень? На які якісні методи опирається сучасний дослідник ґендеру? Яким чином результати ґендерних досліджень здатні поглибити та оновити сучасне соціально-гуманітарне знання?

Р. Арон, відомий філософ історії, у свій час зауважив: “Твердження, що треба філософувати, щоб засвоїти філософське минуле, не засуджує філософії, але відмова філософувати прикривається іменем позитивізму. Претензія подолати особливість епох, що вивчаються, й актуальних теорій небезпечна тим, що може дійти до претензій на універсальність філософій, які не усвідомлюють своїх меж, але цю небезпеку, оскільки вона невід'ємна від прагнення до істини, слід пройти. Інакше можна відмежуватись від будь-якої істини, адже об'єкт і суб'єкт філософії не відрізняються від об'єкта і суб'єкта історії. Пізнання людини також є пізнанням історії історичною людиною” [1, с. 471–472]. Відновлення всього історичного досвіду жінок та входження його в наукове постмодерністичне знання у своїй особливій версії отримало назву “HER story” (її історія), на противагу “HIS story” – “його історії”. Традиційний поділ на часткове/приватне і суспільне/публічне потрапив під сумнів у новітніх дослідженнях, які поставили запитання про те, що визнається “історією”, а що – ні й чому. Розроблена П. Бурд'є теорія панування у символічній сфері показала, що раціоналізм модерн-науки дав змогу дослідникам, які мали доступ до інструментів “виробництва реальності” (філософам, історикам, соціологам, психологам, юристам тощо), формувати і легітимувати окремі з можливих інтерпретацій подій.

У другій половині ХХ ст. почала розвиватися “ґендерна історія” як напрям сучасної історіографії. На думку дослідників (Дж. Келлі-Гадол, Г. Лернер, П. Корфілд та ін.), “ґендерна історія” повернула жінок історії та повернула історію жінкам. Значущість цих слів – не данина патетичній філософії, а ствердження важливості того, що особа, яка себе творить, розмірковує про своє середовище, моделює нові відносини і віднаходить себе. Своєю співбуттєвістю жіночий суб'єкт долає відносність історії, інтегрує зі своїм особистісним “Я”, історію, яку він несе у собі і яка повинна стати його. У цьому значенні жінка, яка входить у Велику history (“його історію”), на перший погляд, подібна до “неотесаної людини”, про яку пише засновник критичної філософії історії Р. Арон. “Самосвідомість, якої набуває неотесана людина, стає загадковою і скандальною. Чому вона філософує і шукає істини, якщо не в змозі визначити її? Ірраціоналізм схильний до самозаперечення, оскільки стверджується як філософська істина, і заперечує її стан... Історія існує лише завдяки цій суперечності. Якщо б вона була чистим духом або сліпим поривом, то могла б загубитися або у нескінченному прогресі, або у послідовності, де немає закону” [1, с. 496].

Жодна філософія не може вилучити ні багатообразності розгляду, ні релятивності перспектив. Бачення минулого повинні бути такими ж “різно-рідними”, різно-ґендерними, як і наміри чоловіків і жінок. Розповідь (“наратив”) і детермінізм,

прагматична історія та монументальна історія можуть зникнути не швидше, ніж інтереси, яким вони відповідають, або життєві позиції, які вони виражають. Філософія історії зауважує цю необхідність множинного, плюрального чоловічого/жіночого у відкритті певної історичної істини.

У країнах Європи та Америки за останнє двадцятиріччя "ґендерну історію" досліджували достатньо динамічно і в широкому інтердисциплінарному контексті. Показовим є те, що ґендерне бачення історії опиралось на відмінні від раціональних методів модерн-часу нові методи гуманітарного пізнання (такі, наприклад, як наратив, "усна історія", дискурс-аналіз, автобіографія тощо). Внаслідок цього концепція єдиної та універсальної Історії звільнила місце ідеї множинних історій, а філософська установка на існування єдиної та універсальної Істини змінилась установкою на її дискурсивну залежність.

Обмеження уваги до ґендерного (жіночого) бачення історії, відсутність жіночої інтроспекції історичної тематики впродовж тривалого часу відсилають до пошуку нових методів та підходів, часто ірраціональних. Якщо історія є істинною наукою про життя і якщо ніяка наука про пережите теперішнє неможлива, то це тому, що доступність розуміння з'являється та існує ретроспективно. Головна теоретична проблема – це пошуки адекватних методів історичної реконструкції. Історіографічні праці, з уваги на їх імпліцитне уявлення про жіночий внесок у соціокультурне життя як про сферу часткового, приватного, інтимного життя, яке не має стосунку до Великої історії, – не можуть бути надійним джерелом для ґендерної історії. "Голос" або "погляд" жінок на історію в цих джерелах практично відсутній. "У жінок майже немає писаної історії", – зауважує Н. Пушкарьова [6, с. 168]. Зрозуміло, що "ті, які не писали" рано чи пізно перетворюються в тих, що не мають доступу до виробництва знання, не можуть легітимувати і створити власну версію, погляд на історію людства "з іншого боку".

Жіноче "відродження в історії" подібне до "відродження зниклої істоти живою істотою". Бачення історії можна порівняти з баченням художника: воно не відтворює реального, – жінка переважно поза епіцентром реальних ситуацій, рішень і подій Великої історії, – воно істинне за умови, якщо увиразнює значення історичної моделі, типові риси, здатні зацікавити всіх людей. "Тому істинність інтерпретації не є істинністю ні наукового судження, ні твору мистецтва, а проміжною ланкою між тим та іншим, власною якісною визначеністю" [1, с. 53].

Виклик, який ґендерна історія кинула традиційній історіографії, полягає не стільки в тому, що була відкинута "вічна та позаісторична жінка", а що була вивчена і переосмислена позиція приватне (часткове)–публічне (суспільне), що були контекстуалізовані відмінності у ґендеризації історичних суб'єктів. Розвиток нового напрямку засвідчив цінність та значущість ірраціоналістичного плацдарму в науковому знанні загалом, був тим "перманентним конфліктом" усталених ідей, що зруйнував їх омріяну незмінність та породив сумніви у класичному змісті знання, які сприймалися на рівні здорового глузду. Останній справді, як писав А. Берґсон "... залежить частково від активної позиції інтелекту, але частково й від певної недовіри інтелекту до самого себе..." [2, с. 163].

Мабуть, головною зміною, пов'язаною із новим уявленням про реальність (минулу або втрачену), яка викликала новий переворот у системі ідей, була відмова від схематичного бачення світу. Тому ніяка історія не має абсолютно універсального характеру, але остаточна причина цієї специфіки полягає не в тому, що кожне теперішнє бачить минуле інакше. Ця причина виходить із "глибшої" істини: ніяка історія не має завершеного характеру, тому що значення або сенс фіксується лише наприкінці еволюції. "Універсальна історія – це біографія, можна сказати, майже

автобіографія людства: як і сенс усілякого існування, сенс існування людства може бути вичерпанним лише в тому випадку, якщо ця пригода буде завершена [1, с. 59].

На зміну універсальності історії прийшов принцип взаємозначущої пов'язаності, яку неможливо спростити до схеми. Наприклад, така конструкція як "соціальна структура" вимагала вміння узагальнювати, віднаходити подібність і тотожність, але мимоволі перетворювалася у мережу "формалізованого знання", в якій не "схоплювалося" життя окремої людини. Тому замість ідеї узагальнення і тотожності в наукових дискурсах постмодерну центральною ідеєю постала ідея відмінностей і множинності, "зрівняння у правах" усіх концепцій (лозунг постмодерну – "визнання іншого"). У праці "Філософія науки" А. Нікіфоров пише: "На відміну від формально-методологічних істинних характеристик, абсолютна істинність та відносна істинність не заперечують одна одної, і до них не може бути застосований закон несуперечності. Одна і та сама теорія, одне і те саме твердження водночас можуть бути названі й відносно, й абсолютно істинними. І тут немає суперечності. Кожна наукова теорія, що визначається істинною у певний момент часу, є лише відносно істинною, бо неминуче буде змінена й перевершена іншою, глибшою і повнішою теорією, що визнається істинною у наступний період вищого рівня людської діяльності й експериментальної техніки. Але кожна істинна теорія водночас абсолютно істинна, бо є сумою, підсумком усього попереднього розвитку пізнання і робить можливим його наступний розвиток" [5, с. 233].

Гендерна теорія розроблялася і впроваджувалася в наукову площину переважно через систему жіночих гендерних студій. Ці дослідження не обмежувалися лише ідеєю входження знання про жінок та їхній досвід у ту чи іншу наукову сферу. Категорія гендеру дала змогу змінити взаємозв'язки аргументів та обґрунтувань всередині кожної із наукових дисциплін. Відтак, в останні двадцять років ХХ ст. гендерні дослідження збагачують та конкретизують академічне знання. З цього приводу у 80-х роках ХХ ст. німецький історик Р. Рюрюп писав: „Розуміти значення співзалежності статей в історії, – і, звичайно, не меншою мірою, у сучасному суспільстві – для більшості з нас є нове. Цим розумінням ми часто завдячуємо неприємній настирливості жінок і жіночих досліджень. Донедавна наука, що її розвивали чоловіки, не бачила тут взагалі жодних проблем. Власне тому цей наш прогрес у пізнанні не мав наукового походження, а був нав'язаний нам, чоловікам, як і багатьом жінкам, жіночим рухом" [7, с. 48].

У жіночих дослідженнях історії були використані відмінні від універсальних стандарти оцінювання історії, її явищ та фактів. Універсальний досвід пов'язаний із міграційною (чоловічою) онтологією, а локальний – з осілою (жіночою). У сфері локального досвіду людина вимушена виявляти високий ступінь винахідливості, через обмеження жорсткими межами досяжної реальності – саме так твориться "локальна історія повсякденності" (сім'ї, найближчого оточення). Участь жінок у творенні "локальної історії" загальноновизнана і засвідчує новий напрям розвитку соціально-гуманітарних наук. Прикметно, що в межах свого локального досвіду особа не ставить завдання винаходити нові стандарти, вона лише розв'язує часткові проблеми, осмислює буття у межах деяких стійких норм. І все ж саме у традиційному суспільстві, в якому порядок є найвищою метою та вартістю, вперше, завдяки жіночому погляді (сприйняттю, пам'яті тощо) прогресує внутрішня структурованість процесів, явищ, подій, що спонукає розробляти детальніші приписи для стандартів – пізнання, діяльності та спілкування. Навіть, якщо в межах локального досвіду не постають завдання віднайти нові обриси Великої історії (визначні події, соціальні конфлікти, війни та перемоги тощо), це відбудеться стихійно і залишиться в суспільній пам'яті, оскільки потреба збереження входить у її традиційні вартості.

Жіночий/чоловічий погляд на історію взаємодоповнювані, тому здатні глибинно досліджувати окремі суспільні події, факти, явища. Сучасна наука зібрала різноманітні дані стосовно ґендерних відмінностей у сприйнятті світу та самого себе, які мають свій сенс у розмірковуванні про перспективи історичного знання. Звернімося до зауважених наукою ґендерних відмінностей, які простежуються у сприйнятті різноманітних життєвих подій. Дані досліджень свідчать про те, що жінки мають нахил описувати події внутрішнього життя, суб'єктивного світу, а чоловіки – зовнішнього. Аналіз емоційних та життєвих взаємостосунків показав, що чоловіки та жінки по-різному сприймають шлюб, закоханість, "серйозні почуття", ділові контакти і знайомства, а також одне одного. Тобто дослідження показують наявність відмінностей традиційних статево-рольових очікувань у жінок та чоловіків [3, с. 94].

Дослідники також виявили відмінності у сприйнятті та структуруванні довкілля, зокрема чоловіки скеровані переважно до конструювання зовнішньої картини світу, а жінки – на створення інтер'єрів та заселення їх людьми. Ґендерні відмінності констатуються також у вивченні когнітивних процесів, особливо у дослідженнях інтелекту. По-перше, автори таких досліджень розділяються на два табори: одні із них вважають, що ці відмінності зумовлені біологічно, інші – що особливості ґендерних відмінностей інтелекту слід шукати в особливостях соціалізації, ґендерних стереотипах тощо. В руслі соціально-психологічних теорій та проблем ґендеру предметом дослідження часто були емоції. Соціальні психологи, які досліджують ґендерні відмінності вважають, що на них впливає система ґендерних переконань, тобто знання і норми стосовно того, як чоловіки і жінки повинні емоційно реагувати і поводитись у різноманітних ситуаціях. На спосіб ґендерного реагування, на вибір певних емоційних „норм” для чоловіків і жінок має сильний вплив соціалізація, зокрема ті соціокультурні, сімейні сценарії, через які проходить особистість у процесі свого розвитку та становлення.

Дані сучасних експериментальних досліджень ґендерних відмінностей підтверджують думку І. Канта про те, що мета жіночої природи – зберігати рід та облагороджувати культуру жіночістю. Із специфіки соціалізації, що оформлює ґендерні ролі та із системи ґендерних переконань укладаються особливості у вияві емоцій. Здебільшого виявлені відмінності в емоційному реагуванні вказують на зв'язок зі специфікою ґендерних ролей та очікувань. Наприклад, жінки значно сильніше переживають і демонструють ті емоції, які свідчать про їхню вразливість, чутливість і які підтримують їхні соціальні взаємостосунки. Натомість чоловіки виявляють ці емоції неохоче. З іншого боку, чоловіки охочіше та частіше виявляють емоції, які підвищують їхній статус, засвідчують його переваги, настирливість та домінантність. Отож, можна припустити, що ґендерні відмінності в емоціях є передусім результатом особливостей соціалізації, відмінностей соціальних ролей чоловіків і жінок.

Пам'ять також є однією із центральних тем досліджень ґендерних відмінностей. Щодо досліджень індивідуальних особливостей пам'яті, то спектр досить багатий – вивчалися ті види пам'яті, які безпосередньо пов'язані з особистістю, особливостями її життя. Наприклад, до сфери вивчення потрапила побутова пам'ять (Коен, Лінтон), особиста пам'ять (Брауер), автобіографічна (Рубін, Конвей), емоційна (Тобіяс) тощо. Щораз більше уваги дослідники зосереджували на так званій соціальній, колективній пам'яті, що вказує на тісний взаємозв'язок особистості з соціумом, з його історичним розвитком та змінами. Соціальні уявлення, когнітивні процеси, пам'ять, сприйняття, їх ґендерні особливості традиційно вивчалися за допомогою кількісних методів. Проте використання кількісних методів у вивченні, наприклад, пам'яті у побутових ситуаціях, автобіографічної, соціальної, колективної тощо має свої обмеження. Сьогодні у соціальних науках все частіше використову-

ють різноманітні якісні методи. Вони, на відміну від кількісних, які опираються на статистичні процедури, мають нестандартизований характер закономірності. Можна сказати, що якісні методи орієнтовані на розкриття причиново-наслідкових зв'язків, аналіз процесуальних характеристик явища, яке вивчається. Один із якісних методів, який широко застосовується сьогодні в соціально-гуманітарних науках, – метод наративу (Рікер, Брунер та ін.). Як соціальний конструкт наратив, або розповідь, має на меті творити та зберігати колективне знання, а також збагачує зміст явища, яке досліджують. Зміни у соціокультурній ситуації призводять до створення зовсім різних наративів про явище, відтак – сприяє плюралізації наукового простору. Найчастіше його використовують у дослідженні автобіографічної, історичної пам'яті тощо. У цьому сенсі він є важливим методом оцінювання історичних, культурних, політичних ситуацій та процесів. Наратив як метод дослідження дає змогу повніше розглянути й з'ясувати специфіку ґендеру.

Результати дослідження О. Іванової [4] показові аби стверджувати, що пам'ять жінок значно емоційніша й оцінкова. Водночас пам'ять чоловіків містить багато подій, які зафіксували статисти Великої історії (війни, катастрофи, катаклізми). У висновках про особливості ґендерної пам'яті дослідниця зазначає, що історичні події у пам'яті чоловіків вибудовані у логічній і стрункій послідовності, це відображено в їхніх наративах. Для чоловіків характерне пов'язування подій, що запам'яталися, як у причиново-наслідковий ланцюг, так і в логіку їх часового розгортання. Для жінок, здебільшого, характерна причиново-наслідкова логіка.

“Олюднений простір” жіночої пам'яті має свої перспективи у межах творення наукового знання. Віднедавна почали складатися особливі відносини між історією, філософською ґендерною теорією і вивченням візуальної культури. Метаморфози “мовленнєвого зору”, які творять “олюднений простір” жіночої пам'яті, є перспективними для будь-якого наукового знання. Це особливо помітно у межах філософії історії, яка відмовила у привілейованому статусі надособистісної Історії як історії структур, процесів, великих подій, особистостей, що возвеличуються над знеособленим натовпом “історичних статистів”. На зміну надособистісній Історії приходять “історія зі середини”, яка розвивалася у напрямках “локальної історії”, “історії повсякденності” у найзагальнішому значенні цього слова. Тому “історію повсякденності”, яка здійснюється з опорою на “олюднений” простір жіночої пам'яті, часто трактують як альтернативне знання, яке має свій глибший “людський” вимір. Недарма, поряд із вивченням державної політики та аналізом глобальних суспільних структур науковці звернулися до “маленьких життєвих світів”, до “повсякденного життя звичайних людей” у пошуках “малих альтернатив”, інших ціннісних орієнтацій, перспектив для кожної людини.

Отже, в науці, яка спиралася на раціоналістичні (переважно кількісні методи) не зауважували особливостей “жіночого досвіду” (мислення, сприйняття, емоцій, пам'яті та ін.) і його можливостей у формуванні нового соціально-гуманітарного знання (філософського, соціологічного, психологічного, історичного). Наприкінці ХХ сторіччя ґендерні дослідження як дискурсивний напрям сприяли новій концепції розуміння ґендерних відмінностей, яка суттєво різнилася від концепції в межах наукового раціоналізму. Ці ґендерні відмінності починають сприйматися позитивними величинами для наукового аналізу. Зокрема, віднаходиться нова вартість та значущість жіночого “погляду та голосу” для інтерпретацій історичних та соціокультурних подій. Розвиток цього дискурсивного напрямку засвідчив перспективність методологічної площини наукового ірраціоналізму, відкрив нові якісні методи для ґендерних досліджень, відтак сприяв позитивним змінам у сучасному соціально-гуманітарному знанні.

Література:

1. Арон Р. Избранное. Введение в философию истории. – М.: ПЭР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2000. – 543 с.
2. Бергсон А. Здравый смысл и классическое образование // *Вопр. философии.* – 1990. – №1. – С. 159–165.
3. Ежов О. Н. Гендерные различия в восприятии жизненных событий // *Социокультурный анализ жизненных отношений.* – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1998. – С. 93–97.
4. Иванова Е. О. О гендерных особенностях памяти // *Гендерные исследования.* – Харьков: ХЦГИ, 1999. – №3. – С. 245–253.
5. Никифиров А. Философия науки: история и методология. – М.: Наука, 1998. – 263 с.
6. Пушкарёва Н. Гендерные исследования и исторические науки // *Гендерные исследования.* – Харьков: ХЦГИ, 1999. – № 3. – С. 166–187.
7. Ruerup R. *Geschlecht und Geschichte: Ein Kommentar // Die Zukunft der Aufklärung.* – Frankfurt am Mein. – 346 s.

**GENDER RESEARCH IN THE SECOND HALF OF THE XX -TH CENTURY:
CORRECTIONS IN SOCIAL AND HUMANITARIAN KNOWLEDGE**

Nadiya Hapon

*L'viv Ivan Franko National University, Universytets'ka Str., 1,
L'viv, 79000, Ukraine, haponnp@franko.lviv.ua*

The article casts light upon some of the fundamental theoretical questions connected with the gender problems. Philosophical analysis is given from the point of various meanings, phenomena and social cultural reflections in general, that are described in the discourse of gender. Due to the interdisciplinary social and humanitarian discourse the author manages to get the similar understanding of new introductions (concepts, approaches) of gender in the history, sociology, psychology, culturology

Key words: gender, discourse, rationalistic, irrationality, postmodern philosophy, narrative.